

БАДИЙ МАТННИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЛҚИНИ

Шукурова Барчин

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими

Аннотация. Мақолада бадий матн тушунчаси замонавий талқинлар – семиотика, структурализм, постструктурализм, интертекстуаллик ва деконструкция нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Бадий матнни фақат эстетик таассурот уйғотувчи тушинча сифатида эмас, балки маъно, маданият ва фалсафий-концептуал маъно ташувчи мураккаб тузилма сифатида кўриб чиқилади.

Abstract. This article analyzes the concept of the literary text from the perspective of modern theoretical approaches, including semiotics, structuralism, post-structuralism, intertextuality, and deconstruction. The literary text is examined not merely as a source of aesthetic impression, but as a complex structure that conveys meaning, cultural values, and philosophical-conceptual content.

Абстракт. В статье анализируется понятие художественного текста с позиции современных теоретических подходов, включая семиотику, структурализм, постструктурализм, интертекстуальность и деконструкцию. Художественный текст рассматривается не только как источник эстетического восприятия, но и как сложная структура, несущая смысловую, культурную и философско-концептуальную нагрузку.

Таянч сўз ва иборалар: Бадиий матн, мимесис, интертекстуаллик, деконструкция, семиотика, маъно серқирралиги.

Keywords: *Literary text, mimesis, intertextuality, deconstruction, semiotics, polysemy.*

Ключевые слова: *Художественный текст, мимесис, интертекстуальность, деконструкция, семиотика, полисемия.*

Адабиётшунослик фанининг назарий асосларида бадиий матн тушунчаси баҳсли мавзу сифатида намоён бўлар экан, у фақатгина эстетик таассурот яратиш воситаси эмас, балки муайян замон ва макондаги жамиятнинг маданий, фалсафий ва ижтимоий воқеликларини акс эттирувчи маънавий-маданий феномен сифатида ҳам қаралади. Инсон онгида шаклланган ҳиссий тажриба руҳий ҳолатлар, ижтимоий воқеликни сингдирган образлар ва маънолар тизимидан иборат бўлиб, маънавий кадриятлар ҳамда индивидуал тафаккурнинг ифодаси сифатида фаолият кўрсатади.

Миллий адабиётимизнинг теран тарихий манбалари, хусусан, Алишер Навоий, Огаҳий, Машраб, Фурқат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ғ.Ғулом каби йирик ижодкорлар асарлари ўзбек адабиётшунослигида бадиий матнни таҳлил этишда асосий таянч материаллар сифатида намоён бўлиб келмоқда. Бу ҳолат миллий адабий мероснинг эстетик қарашлари, ижтимоий-тарихий идеалларнинг ифодаланиш усуллари чуқур ўрганиш имконини беради.

Бадиий матн тушунчаси лексик ва терминологик жиҳатдан ҳам мураккаб ва кўп қиррали мазмунга эга. Бадиий матн ўзига хос образлар, тил воситалари ва эстетик мақсадларга эга ёзма асар сифатида таърифлашга

имкон беради. Бу таърифда бадийликнинг асосий параметрлари – эстетизм, образлилик ва тилнинг санъаткорона ифодаси ўз аксини топган. Бундай ёндашув матнни фақат ахборот воситаси сифатида эмас, балки эстетик таъсирни амалга оширувчи маънавий-ҳиссий механизм сифатида англашни тақозо этади.

Бундай қарашлар бадий матнни турли контекстуал доираларда таҳлил қилиш заруриятини келтириб чиқаради. Шундай қилиб, бадий матн нафақат санъат маҳсулоти, балки маъно ва маънавият юкловчи коммуникатив-интерпретатив (алоқа воситаси, талқин объекти) тизим сифатида ҳам илмий назарий таҳлил объекти бўлади.

Бадий матн тушунчаси халқаро адабиётшуносликда турли назарий парадигмалар ва методологик ёндашувлар доирасида чуқур ўрганилган. Хусусан, рус адабиётшунослигида Ю.М. Лотман ва М.М. Бахтин каби таниқли олимлар матнни маданий ва семиотик тизим сифатида таҳлил қилишган. “Хабар семантик жиҳатдан таҳлил қилиниб, мазмуни англаганидан сўнг назарий жиҳатдан у билан боғлиқ фаолият якунланади. Бироқ эстетик тажриба давом этади: инсон матнни кўриш, эшитиш, сезишда давом этади ва бу жараён унга завқ ёки изтироб келтиради. Бу кечинмалар матннинг маъноси тушунилган-тушунилмаганидан қатъи назар, ташқи таъсирлар сезги органларига таъсир этиб турган муддат давомида юзага чиқади.

Матннинг алоҳида элементи тил тизими (ёки код) нуқтаи назаридан тизимли ёки тизимдан ташқари деб баҳоланишидан қатъи назар, унинг моддий жисмоний мавжудлиги сабабли у инсон сезги аъзоларига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Шу орқали у инсон онгида эстетик кечинмалар – завқ ёки изтироб — уйғотиши мумкин”¹.

¹ Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва, 1970. – С. 75.

Лотман бадиий матнни маданий кодлар тизими деб баҳолаб, ундаги белгилар ҳамда уларнинг жамиятдаги маъно ва мазмунан шаклланишига алоҳида эътибор қаратган. Унинг назариясида матн статик тузилма эмас, балки доимий равишда маданий контекст билан ўзаро таъсирда бўладиган динамик тизим сифатида қаралади.

М.М. Бахтин эса бадиий матнни муаллиф, ўқувчи ва жамият ўртасидаги мулоқот майдони сифатида таърифлайди. Унинг диалогиклик концепциясига кўра, ҳар бир бадиий матнда турли овозлар ва нуқтаи назарлар мужассамлашади, бу эса уни кўп қатламли, интерсубъектив ва очиқ маъно тизимига айлантиради. “Достоевский романларининг энг муҳим хусусиятларидан бири – бу мустақил ва ўзаро бирлашмаган онглار ва овозларнинг кўплигидир. Ушбу кўплик тўлақонли, ҳар бири ўз позицияси ва ички дунёсига эга бўлган шахсларнинг чинакам полифонияси сифатида намоён бўлади. Асарларда муаллифнинг ягона онгига бўйсунувчи, бир бутун объектив олам доирасида ривожланаётган турли тақдирлар акс эттирилмайди. Аксинча, ҳар бир қаҳрамон ўзига хос дунёқараши, ички олами билан ўзаро тенглик асосида воқеа доирасида мавжуд бўлади ва бу ҳолат уларнинг ички мустақиллигини сақлаган ҳолда, санъат асарининг структурасига уйғун тарзда киритилади”².

Ғарб адабиётшунослигида бадиий матн масаласи янада кенг қамровли назарий ёндашувлар асосида таҳлил этилган. Француз структуралисти Ролан Барт (1915–1980) томонидан 1967 йилда эълон қилинган “Муаллифнинг ўлими” концепциясида матннинг маъноси уни яратган муаллиф эмас, балки уни қабул қилувчи субъект – ўқувчи талқини орқали шаклланиши назарда тутилган. Шу боис бадиий матн доимий талқин жараёнида мавжуд

² https://docs.yandex.ru/docs/view?url=https://www.phantastike.com/ru/problemy_tvorchestva/doc/

бўладиган, динамик маънолар манбаи сифатида қаралади. Бадиий матн бир марта ёзилгач, муаллиф ўз асари устидан назоратини йўқотади. Матн энди ўқувчига тегишли бўлиб қолади ва ҳар бир ўқувчи уни ўз шахсий тажрибаси, контексти ҳамда билимига кўра талқин қилади. Бу ёндашув матнни ягона, тўғри маънога эга деб ҳисоблайдиган анъанавий позицияларга қарши чиқади.

Барт илгари сурган ёндашув 1940–1970 йилларда АҚШда фаол бўлган “Янги танқид” мактаби билан ғоявий жиҳатдан муштарак бўлса-да, асосий фарқ уларнинг “қасддан хатолик” (intentional fallacy) тушунчасида кўзга ташланади. Янги танқидчилар ҳам муаллиф ниятининг асар талқинига аралашмаслигини таъкидлаганлар, бироқ улар ҳали ҳам асарнинг ўзидан қатъий маъно топишга ҳаракат қилишади. Бартнинг фикрича, бундан ҳам кескинроқ позицияни эгаллаб, маънони фақат ўқувчи шакллантиради.

Ушбу ғоялар деконструкция оқими вакиллари, хусусан, АҚШ Пол де Ман (1919–1983) ва АҚШ Барбара Жонсон (1947–2009) томонидан ҳам илгари сурилган. Улар матнлар ичида доимий равишда бўшлиқлар, номувофиқликлар ва маъно зиддиятларини кўрсатиб, матннинг доимий равишда “очиқ” ва “кўп” маъноли бўлишини таъкидлайдилар. Бу жиҳат Барт концепцияси билан бевосита боғлиқдир.

Француз файласуфи Жак Деррида (1930–2004) бу қарашларни деконструкция назариясида янада мукаммаллаштирди. У ўзининг “Ролан Бартнинг ўлими” асарида Барт ғояларига кинояли муносабат билдирган. Деррида учун матн ҳеч қачон якуний ёки мутлақ маънога эга бўлмайди; у ҳар доим қайта ўқилиши, деконструкция қилиниши мумкин бўлган “лабиринт”дир.

Мишель Фуко (1926–1984) эса муаллифни шунчаки шахс эмас, балки маданий дискурс ичидаги “муаллиф функцияси” деб атаydi. У муаллифни

матн билан эмас, балки ижтимоий ва тарихий контекстлар билан боғлайди. Фуко гарчи Барт ҳақида бевосита тўхталмаса-да, унинг ёндашуви муаллиф ва матн муносабатини социомаданий мезонлар орқали тушунтиради.

Шунингдек, бу ғояга қарши фикрлар ҳам мавжуд. Шон Бёрк бутун бир китобни Барт назариясига қарши бағишлаб, “муаллифнинг ўлими” эмас, балки “муаллифнинг қайтиши” ҳақида фикр юритади. Ж.С. Карлиер эса Бартнинг ёндашувини танқидий компетенцияни синовдан ўтказувчи кинояли эссе орқали таҳлил қилади.

Умуман олганда, “муаллифнинг ўлими” назарияси адабий танқидда муҳим бурилиш бўлиб, ўқувчини таҳлил марказига қўяди ва матнни ҳар доим очиқ, ўзгарувчан, кўп маъноли ҳодиса сифатида тасвирлайди. Бу ғоя ҳозирги кунда абстракт фикрлаш, кўп маъновийлик, интертекстуал ёндашув ва деконструктив таҳлил асосида бадиий матнларни таҳлил, талқин қилишда хизмат қилади.

Жак Деррида томонидан илгари сурилган деконструкция назарияси эса матннинг ички қарама-қаршиликлари ва ноаниқликларини очишга қаратилган. Унинг таъкидлашича, матннинг ягона ёки мутлақ маъносини белгилаш мумкин эмас; аксинча, ҳар бир ўқувчи матнни турлича талқин қилиши мумкин ва бу ўзига хос маънолар спектрини³ юзага келтиради.

Болгар-француз адибаси ва олимаси, **постструктуралист** Юлия Кристева томонидан бойитилган интертекстуаллик концепциясига кўра, ҳар бир бадиий матн бошқа матнлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг семиотик изларини ўз ичига олади. Шу боис бадиий матн адабийгина эмас, балки фалсафий ва ижтимоий нуқтаи назардан ҳам таҳлил этилиши лозим.

У.Ҳамдамов 2014 йилнинг бошларида “Шарқ юлдузи” журнали саҳифаларида ташкил этилган илмий суҳбатда Ролан Бартнинг

³ <https://izoh.uz/uz/word/spektr>

“муаллифнинг ўлими” концепцияси асосида баҳсга киришди. Бу ҳолатни Ҳ.Болтабоев қуйидагича тушунтиради: “Баҳснинг асл мақсади француз структуралисти Р.Бартнинг “қўпол сўзи” (М.Маҳмудов), яъни “муаллиф ўлими” эмас (замонавий адабиёт назарияларида “муаллиф таназзули”), балки адабий жамоатчиликни баҳсга тортган адибни ўйлантирган “асл ижод соғинчи”дир”⁴. Йил давомида давом этган баҳсларда замонавий адабиёт назариялари билан миллий адабий онг ва ижодкорлик, бадиий матн орасидаги мураккаб муносабат очиқ берилди.

“Бадиий матн йирик асардан тортиб кичик шеър ёки асарнинг тугал маъно англатувчи бўлаги – контекст бўлиши мумкин. Бадиий матн иборасига эътибор қаратамиз. У икки сўз – бадиий ва матндан иборат. Бадиий матн (яъни “матн” сўзига урғу қилинганда) – бу шундай мустаҳкам яратилган, унда бирор сўз, бирор белгининг ўрнини алмаштириб ҳам, ўрнидан қўзғатиб ҳам бўлмайди. Бадиий матн (яъни “бадиий” сўзига урғу белилганда) – бу шундай сержилва, сермаъно яратилган, ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир белги муайян янги маънолар тармоғини ҳосил қилади. Сўзлар нур таратади гўё”⁵. С.Мели *“Глобал талқин поэтикаси” монографиясида* бадиий матнга берган таърифи орқали бадиийлик ва матн концепцияси ўртасидаги нозик маъноли боғланишни очиқ беради. Олимнинг фикрича, бадиий матн бир вақтнинг ўзида ҳам мустаҳкам тузилма (структура), ҳам динамик маънолар манбаидир. Бундай ёндашув замонавий адабиётшуносликдаги семиотика, постструктурализм ва деконструкция назариялари билан яқдилликни кўрсатади. С.Мели бадиий матнни “бошқа сўз билан алмаштириб бўлмайдиган” мустаҳкам яратилган деб таърифлайди. Бу нуқтаи назар **структурализмга** хос бўлиб, матннинг ички қонун-қоидалари, ҳар бир

⁴ Болтабоев Ҳ. Глобализм “муаллиф ўлимига” розими? “Шарқ Юлдузи”, 80-бет.

⁵ Мели С. Глобал талқин поэтикаси. Тошкент: Фан, 2020. – 47-бет.

сўзнинг матндаги алоҳида вазифаси борлигини кўрсатади. Бундан ташқари, **Роман Якобсон** ва **Соссюрнинг** назариялари матннинг белгилар тизими сифатида қаралиши билан ҳам ўзаро уйғунлик касб этади.

Демак, сўзлар алмаштирилса, бутун маъно тизими издан чиқади. Бошқа тарафдан, яъни “бадий” сўзига урғу берилган ҳолда, матн янги маънолар тармоғига айланади. Бу фикр **Жак Дерриднинг деконструкция** назарияси билан ҳамоҳанг: матн доимий равишда қайта ўқилади, қайта талқин этилади, ҳар бир ўқувчи унинг янги маъноларини кашф этади. Шу сабабли сўзлар “нур таратади”, яъни маънолар кўплиги, интерпретациялар хилма-хиллиги бадий матнни юксак эстетик ҳодисага айлантиради.

С.Мелининг “сўзлар янги маънолар тармоғини ҳосил қилади” тарзидаги ёндашуви **Юлия Кристеванинг интертекстуаллик** назариясини эслатади. Яъни ҳар бир сўз фақат битта матн ичида эмас, балки бошқа матнлар билан алоқада, ўзаро ишора ва боғланишда яшайди. Кўринадики, бадий матн – “ёпиқ” эмас, аксинча, “**очик**”, кўп қиррали маъноларни қамраб олган, ўз ўқувчиларини кенг фикрлашга ундовчи тузилмадир.

С.Мелининг бадий матн ҳақидаги таърифи унинг эстетик ва семиотик хусусиятларини бир вақтнинг ўзида кўрсатишга қаратилган. Унинг мулоҳазалари структуравий ҳамда постструктуравий маъно серқирралигини тарозига кўйган ҳолда, замонавий адабий назариялар билан мулоқотга киришади. Олимнинг бадий матн ҳақидаги фикрлари нафақат замонавий поэтика, балки ўзбек адабий назариясида ҳам ўринли ва долзарб ҳисобланади. Бизнингча ҳам бадий матн нафақат тил воситасида яратилган асар, балки маъно кашф қилиш жараёнида фаол иштирок этувчи жонли тизимдир.